

Dragan Damjanović

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Iskra Iveljić

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Primljen – *Received* 28. 9. 2015.

UDK: 72.071Fellner & Helmer
929.737Pongratz, obitelj

Sažetak

Obitelj Pongratz pripada najvažnijim poduzetničkim obiteljima Hrvatske i Slovenije u drugoj polovici 19. i prvoj četvrtini 20. stoljeća. Usprkos njezinoj izrazitoj važnosti ne samo za gospodarsku, nego i za kulturnu povijest ovih prostora, njezine naručiteljske aktivnosti do sada su izuzetno slabo istražene. Među brojne, gotovo nepoznate epizode ubraja se i narudžba obitelji Pongratz triju projekata za rezidencijalne objekte od jednog od najslavnijih arhitektonskih biroa kraja 19. i početka 20. stoljeća u Austro-Ugarskoj Monarhiji atelijera Fellner & Helmer. Za Gustava Pongratza atelijer Fellner & Helmer izveo je 1902.

adaptaciju glavne obiteljske palače u Visokoj ulici br. 22 u Zagrebu. Istome ateljeu Gustav Pongratz povjerio je dogradnju tornja obiteljske vile na Bledu 1901. godine, dok će njegov brat Max sa suprugom Fanny Fellneru & Helmeru povjeriti 1902. znatno proširenje – dogradnju novog krila i tornja – dvorca Šenek (Schönegg) u Polzeli kod Celja u Sloveniji. Sve tri dogradnje izvedene su u neobaroknom stilu kako bi se istaknula reprezentativnost rezidencijalnih objekata ove veletrgovačke i veleindustrijske obitelji.

Ključne riječi: *obitelj Pongratz, Fellner & Helmer, historicizam, neobarok, Zagreb, Bled, Šenek*

Uvod

Obitelj Pongratz pripada najvažnijim poduzetničkim obiteljima Hrvatske i Slovenije u drugoj polovici 19. i prvoj četvrtini 20. stoljeća. Usprkos njezinoj izrazitoj važnosti ne samo za gospodarsku, nego i za kulturnu povijest ovih prostora, njezine naručiteljske aktivnosti do sada su izuzetno slabo istražene. Među brojne, gotovo nepoznate epizode ubraja se i narudžba obitelji Pongratz triju projekata za rezidencijalne objekte od jednog od najslavnijih arhitektonskih biroa s kraja 19. i početka 20. stoljeća u Austro-Ugarskoj Monarhiji atelijera Fellner & Helmer. Do sada je bila poznata tek okolnost da su Fellner & Helmer za Pongratze izveli 1902. adaptaciju njihove palače u Visokoj ulici br. 22 u Zagrebu,¹ a ovim tekstom pokazuje se kako su gotovo u isto vrijeme 1901. – 1902. radili na stilski srodnim adaptacijama još dviju rezidencija obitelji – vile Zora na Bledu te dvorca Šenek u Polzeli u Sloveniji.

Obitelj Pongratz i Zagreb

Podrijetlo obitelji Pongratz seže u 18. stoljeće u gornju, danas austrijsku Štajersku, iz koje su se doselili u donju, danas slo-

vensku Štajersku. Prvi na slovenskom tlu bio je Marko (Sulb / St. Martin, Sulmtal 1778. – Slovenska Bistrica 1869.) koji je živio u Zbelovu, gdje je zakupio gospoštiju, a od 1828. bio je i upravitelj imanja grofa Ignaza Attemsa. Obitelj je već tada bila vrlo ugledna, a Marko je kupio kuću u Slovenskoj Bistrici te naručio reprezentativne portrete sebe i svoje supruge, koje je oko 1820. najvjerojatnije naslikao Johann Wachtl.² Markova tri sina, Guido, Friedrich i Oskar, listom su se pokazali modernim poduzetnicima, daleko nadmašivši očeva postignuća. Prva dvojica preselit će se u Zagreb, dočim će Oskar isprva ostati na slovenskom prostoru da bi se preselio u Beč gdje je 1892. i umro.³

U povijesti materijalne kulture Zagreba, sjeverozapadne Hrvatske i Slovenije Pongratzi počinju igrati ključnu ulogu ponajprije zahvaljujući rodonačelniku većine obiteljskih poduzetničkih pothvata Guidu vitezu Pongratzu (Zbelovo, 4. 1. 1822. – Zagreb, 31. 12. 1889.).⁴ Zahvaljujući nevjerovatnoj poslovnoj spretnosti i beskrajnoj energiji u nešto više od četiri desetljeća rada utemeljio je niz izrazito uspješnih poduzeća raznorodnoga karaktera. Početno bogatstvo stekao je radeći na dobavi šljunka pri izgradnji Južne željeznice u Habsburškoj Monarhiji 1840-ih, kada zakupljuje i prijevoz poštanskih pošiljaka između Celja i Trsta. U Ljubljani se 1849. ženi Jeanettom (Ivanom), kćeri jedinicom trgovca Josi-

1 Guido Pongratz (Zbelovo, 4. 1. 1822. – Zagreb, 31. 12. 1889.); Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond br. 610, G. Pongratz Zagreb, kut. br. 4

Guido Pongratz (Zbelovo, January 4, 1822 – Zagreb, December 31, 1889)

2 Grb obitelji Pongratz, 1875.; HDA, fond br. 610, G. Pongratz Zagreb, kut. br. 4

Coat of arms of the Pongratz family, 1875

pa Martinčića, što je zasigurno pridonijelo brzom poslovnom uzletu. Ubrzo potom, početkom 1850-ih, počinje raditi na nebrojenim projektima u Hrvatskoj. S braćom Friedrichom i Oskarom osnovao je 1857. uspješnu veletrgovačku tvrtku koja je imala predstavništvo i u Beču.⁵ Glavna područja investiranja bila su mu željeznica, regulacija vodotoka, s njima povezano građevinarstvo te industrija. Među ostalima gradio je tako željezničke pruge Zidani Most–Zagreb–Sisak, Zagreb–Karlovac, Karlovac–Ogulin–Rijeka, Zagreb–Žakanj, Pragersko–Ormož–Velika Kaniža i brojne druge, zbog čega je i stekao nadimak austrijski kralj željeznica (*Eisenbahnkönig Österreichs*). U Trstu, Rijeci i Splitu izgradio je pristaništa, radio je na regulaciji Save kod Zagreba, Drave kod Varaždina, ušća Neretve, isušivanju močvara oko Akvileje, izgradnji cesta u Slavoniji, vodovoda u Grazu itd. Pravi poduzetnički duh Guido je pokazao ulažući kapital u razne djelatnosti, od građevinarstva, bankarstva, rudarstva i industrije. Prvo veće industrijsko poduzeće koje je vodio u Hrvatskoj, stekao je 1859. kupnjom mlina u Karlovcu. Uslijedilo je 1869. utemeljenje tvornice koža u Zagrebu, jednog od najuspješnijih proizvodnih pogona toga tipa u Monarhiji. Potom 1872. sudjeluje u osnivanju zagrebačke plinare, 1879. kupuje tvornicu

parketa, a 1884. rudnik ugljena u Vrdniku na Fruškoj gori. Godine 1868. upustio se i u bankarstvo sudjelujući u osnivanju Hrvatske eskomptne banke, a posjedovao je dionice raznih drugih austro-ugarskih banaka i dioničkih društava.⁶

Kao vlasnik građevinskog poduzeća realizirao je ne samo brojne mostove (Sisak, Sušak–Rijeka) i kolodvore (Zagreb, Sisak, 1861. – 1863.), čija je gradnja vezana uz projekte željezničkih pruga i cesta, nego i brojne javne i sakralne građevine. Tijekom 1850-ih njegova je tvrtka sagradila tako crkvu svetog Petra (1857. – 1858.), zatvor na Savskoj cesti (1857. – 1859.) i zgradu Sveučilišta (1857. – 1860.) u Zagrebu te kaznionicu u Lepoglavi (1854.).⁷

Paralelno sa svim spomenutim poduzetničkim aktivnostima u prvoj polovici 1850-ih počinje ulagati znatna sredstva u nekretnine, kupujući ili gradeći neke od najreprezentativnijih stambenih i stambeno-poslovnih građevina u Zagrebu toga vremena. Prvu nekretninu u Zagrebu kupio je već 1853. (kuća br. 258. u *Bildgasse*, tj. Kipnoj ulici).⁸ Uslijedilo je 1855. kupovanje parcele *Stadl* na Tuškancu od Baltazara Jelačića te vjerojatno iste godine kupnja njegove najpoznatije nekretnine, kuće odnosno »dvora« u Visokoj 22⁹ kojim je povezoao dvije

3 Gjuro i Ivan Varga, fotografija Zore i Gustava Pongratza, oko 1890.; Muzej za umjetnost i obrt, zbirka fotografija, MUO-015834/013
Gjuro and Ivan Varga, photo of Zora and Gustav Pongratz, ca. 1890

parcele (u to vrijeme brojevi 136 i 138) u Mesničkoj ulici, što mu je omogućilo izvedbu prostranoga vrta prema Tuškancu i Streljani. Parcelu u Visokoj/Mesničkoj ulici proširivao je nekoliko puta kupnjom susjednih kuća tijekom 1860-ih, da bi paralelno pristupio i dogradnji samih građevina.

Kvalitete onodobnih zagrebačkih graditelja Guido Pongratz je zasigurno dobro poznao radeći na već spomenutim građevinskim pothvatima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pa ne čudi da je na svojim vlastitim nekretninama angažirao tada najcjenjenije zagrebačke projektante. Od Janka Jambrišaka naručuje tako projekt za kuću u Mesničkoj 23 (sagrađena 1865. – 1866.), a od Franje Kleina projekt za vilu u Mikulićima. Vila, sagrađena 1868. godine, predstavlja jedan od najreprezentativnijih primjera *Rundbogenstila* u hrvatskoj stambenoj arhitekturi uopće.¹⁰

Krajem 1870-ih obitelj Pongratz povezuje se s arhitektom Hermanom Bolléom koji se u to vrijeme tek doseljava u Zagreb. Pongratzi pomažu restauraciju glavne gradske župne crkve svetoga Marka poklonivši jedan od dva velika vitraja na južnoj strani bočnoga broda s prikazom *Sacra Conversazione*, izrađen prema Bolléovim projektima u radionici

tvrtke *Tiroler Glasmalerei* u Innsbrucku.¹¹ Istome arhitektu između 1885. i 1886. godine povjeravaju projektiranje visoke neorenesansne trokatnice na Trgu bana Jelačića koja je nakon izgradnje predstavljala najveći primjer bečkog tipa najamne palače u Zagrebu. Nesumnjivo zahvaljujući bliskim vezama s Bolléom, Guido Pongratz poklanja svoje zemljište na tadašnjem Sveučilišnom trgu Obrtnoj školi i Muzeju za umjetnost i obrt, te se zgrada koja udomi obje institucije 1888. – 1891. gradi upravo na tome mjestu.¹²

Kao i većina uspješnih poduzetnika toga vremena i Guido Pongratz je naposljetku uzdignut u red plemića. Dobio je naslov viteza carskom diplomom od 20. svibnja 1875. s pravom prijenosa titule na nasljednike, zajedno s bratom Friedrichom, a treći je brat Oskar nobilitiran tek 1890. godine, ali ne kao vitez nego samo kao *Edler*.¹³ Oba brata, Guido i Friedrich, bila su vijećnici zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore i gradski zastupnici, ali je uočljiva njihova nenazočnost u osnivanju središnjih kulturnih i znanstvenih institucija nacionalnoga značaja poput Matice, Sveučilišta, Akademije itd., dočim su im zanimljive bile institucije od općega značenja za građansku kulturu.

U braku sa Jeanette Guido je dobio četvero djece, sinove Gustava i Maxa (Maximiliana) te kćeri Mariju (umrla s tri godine, 1856.) i Matildu.¹⁴ Uz ime Gustava Pongratza (24. 6. 1851. – Zagreb, 6. 10. 1925.), najstarijega Guidova sina i nasljednika glavnine obiteljskog bogatstva i poduzeća, vezuju se dvije od tri intervencije atelijera Fellner & Helmer na građevinama obitelji Pongratz. Očev poduzetnički duh, kao i ženidba sa Zorom (Zorkom) Živković, kćeri dugogodišnjega hrvatskog podbana i jednoga od autora Hrvatsko-ugarske nagodbe baruna Jovana Živkovića Fruškogorskog¹⁵ koja je ojačala političke veze obitelji, omogućili su Gustavu da i nekoliko desetljeća nakon Guidove smrti nastavi voditi niz poduzeća i dalje širi obiteljski portfelj poduzeća i nekretnina.¹⁶

U zadnjim desetljećima 19. i na samom početku 20. stoljeća uz Vranyczanyjeve i Pristerove Pongratzi su se ubrajali u najbogatije zagrebačke obitelji, a pokazivali su određene elemente kulturne feudalizacije. Riječ je o demonstrativnoj potrošačkoj kulturi koja oponaša obilježja plemićkog načina života, gradnjom reprezentativnih gradskih palača i ladanjskih objekata (Mikulići, objekti pokraj bledskog jezera itd.), kupnjom bivših feudalnih posjeda i dvoraca (Dornava, Maruševac, dobra Mikulići na kojem je sagrađen objekt s puškarnicama te zatraženo uređenje lovišta), te naposljetku matrimonijalnom strategijom usmjerenom prema odabiru dobrostojećih građanskih ili plemićkih partnera (npr. iz obitelji Živković Fruškogorski, Pisačić, Holstein, Pachta Rayhofen). Dakako, sve to podrazumijevalo je općenito raskošan stil života.¹⁷

I načinom socijalizacije isticali su se održavanjem velikoga i raskošnog salona, pa su njihove zabave bile poznate u Zagrebu. Pongratzi su veliku važnost pridavali obrazovanju. Sinove su slali na visokoškolske studije (mahom prava u Grazu i Beču), a njihovo veliko zanimanje za kulturu pokazuje podatak o bogatoj biblioteci¹⁸ te o angažiranju prestižnih umjetnika kako za idejne projekte zgrada, tako i za portretiranje članova obitelji.

O visokom životnom standardu jasno svjedoči izuzetno raskošno unutrašnje uređenje palače u Visokoj 22, kao i

činjenica da je cijelu najprije zagrebačku, a potom i slovensku granu obitelji (Jeanette, Guidu, Gustava, Zoru, troje djece Gustava i Zore, Ninku, Fanny i druge) 1893. – 1894. portretirao Vlaho Bukovac.¹⁹ Uz Luju Vranyczanyja bili su ključni Bukovčevi pokrovitelji za njegova boravka u Zagrebu.

Angažiranje čuvenoga bečkog arhitektonskog atelijera treba promatrati iz perspektive bogatstva, ugleda i moći koju je obitelj tada uživala, ali i promijenjenoga pogleda na život druge generacije Pongratza, Guidove djece, koja su u puno većoj mjeri bila spremna i trošiti, a ne samo privređivati. Treća generacija, djeca Gustava i Zore Pongratz, bila je napoljetku prisiljena prodati najveći dio obiteljskih nekretnina, uključujući i palaču u Visokoj 22, koju je u listopadu 1930. zagrebačko Gradsko poglavarstvo kupilo kako bi je poklonilo jugoslavenskoj kraljevskoj obitelji Karađorđević.²⁰ Smrću Gustavova sina Guida, mlađega, 1975. godine ugasila se muška loza vitezova Pongratz u Hrvatskoj.²¹

Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer

Prije nego što bude više riječi o radu arhitektonskog atelijera Fellner & Helmer za obitelj Pongratz, potrebno je reći i par riječi o samome atelijeru, jednome od najpoznatijih u srednjoj Europi 19. stoljeća. Ferdinand Fellner, mlađi (Beč, 19. 4. 1847. – 22. 3. 1916.) podrijetlom je iz stare bečke graditeljske obitelji. Sin je poznatoga istoimenog romantičarskog bečkog arhitekta, s kojim je već za studija na bečkoj Visokoj tehničkoj školi surađivao u izgradnji kazališnih zgrada u Beču, Bečkom Novom Mjestu i Badenu. Nakon iznenadne očeve smrti 1871. godine, u 23. godini života preuzima obiteljsko poduzeće i završava njegov tada najvažniji projekt – bečki *Stadttheater* koji mu i donosi reputaciju vrsnoga graditelja kazališta. S Hermannom Helmerom (Harburg kod Hannovera, 13. 7. 1849. – Beč, 2. 4. 1919.), koji je radio kao arhitektonski crtač u atelijeru Ferdinanda Fellnera, starijega, udružuje se 1873. godine. Sljedeće 43 godine, sve do Fellnerove smrti radit će zajedno i sve će projekte zajednički potpisivati, iako je za pretpostaviti, s obzirom na to da je Helmer radio u Fellnerovu poduzeću i ranije, da im je suradnja započela i prije službenoga utemeljenja poduzeća.²² Iako su cijeli niz kazališta izgradili i tijekom 1870-ih, nakon požara bečkog *Ringtheatra* 8. prosinca 1881. odigrali su ključnu ulogu u definiranju sigurnosnih uvjeta pri gradnji novih kazališnih zgrada doprinijevši nizom rješenja reformi na polju kazališne arhitekture. Projektirali su brojna kazališna zdanja po cijeloj kontinentalnoj Europi. Osim *Stadttheatra* autori su cijeloga niza drugih kazališnih zgrada u Beču (najpoznatiji je svakako *Deutsches Volkstheater*). Projektirali su i nekoliko kazališta u Budimpešti, zatim kazališta u Brnu, Bratislavi, Pragu, Zürichu, Berlinu, Kecskemetu, Temišvaru, Velikom Varadinu, Cluju, Augsburgu, Liberecu, Odesi, Černovcima, Grazu, Hamburgu, Fürthu, Sofiji, Giessenu, Gablonzu, Jungbunzlau, Badenu, Klagenfurtu, Teschenu, Haagu, Salzburgu, Segedinu i brojnim drugim gradovima.²³

Premda su se proslavili kazališnim zgradama, projektirali su i cijeli niz drugih tipova građevina. Specijalizirali su se

4 Hermann Fickert, Kuće Pongratz u Visokoj 22 i Mesničkoj 23 nakon potresa 1880. godine; Muzej grada Zagreba, album fotografija: *Slike zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880.*, fotografija br. 35

Hermann Fickert, Pongratz houses in 22 Visoka Street and 23 Mesnička Street after the 1880 earthquake

zapravo ne za kazališne građevine, nego općenito za prestižne i skupe zgrade, simbole novoga građanskog društva i novih brzorastućih metropola. Realizirali su tako brojne robne kuće kako u samome Beču (Gerngroß, Thonet, Rothberger, Kranner, Schein), tako i u drugim gradovima Monarhije (Kastner & Öhler u Grazu i druge), zatim bankovne zgrade, obiteljske mauzoleje, hotele. Autori su zvjezdarnice u Beču, čuvenog carskog kupališta (*Kaiserbad*) u Karlovym Varyma / Karlsbadu pa čak i brojnih tvorničkih zgrada.

Fellner & Helmer ubrajaju se u najpopularnije arhitekta visokoga građanstva, najbogatije poduzetničke elite Austro-Ugarske Monarhije. Najreprezentativnija stambena gradska palača koju su projektirali za obitelj Lanckoronski u Beču, srušena je nažalost u Drugom svjetskom ratu. Projektirali su i palače baruna Rotschilda, obitelji Schenk, Wessely, Seybel u Beču i grofa Piste Károlya u Budimpešti. Autori su i brojnih vila i dvoraca po Austro-Ugarskoj, Njemačkom Carstvu, Rusiji i drugim europskim državama.²⁴ Ukupno su realizirali više od dvije stotine građevina, među kojima se brojem ističe stotinjak najamnih kuća.²⁵

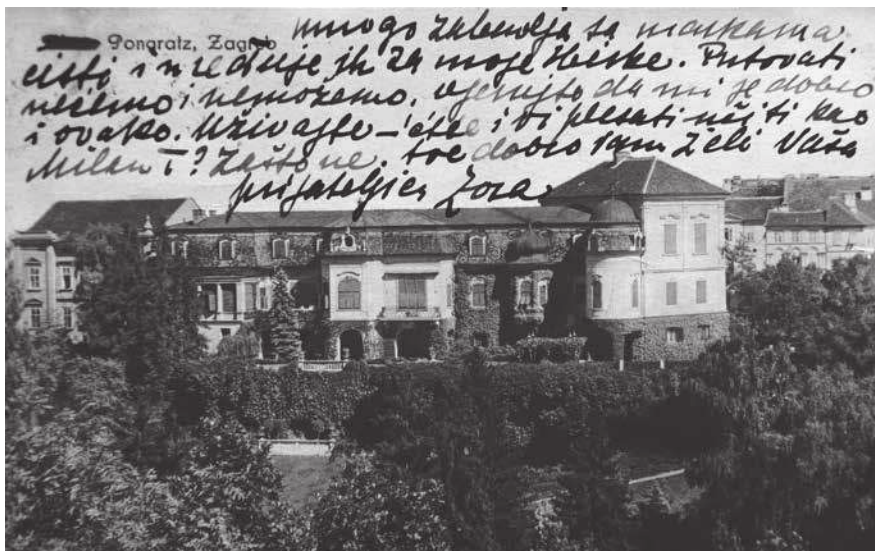
Većina njihovih realizacija, bez obzira o kojemu se tipu građevina radilo, primjeri su sklonosti prema izrazitoj dekoraciji, razigranosti i voluminoznosti pročelja, te bogate raščlanjenosti krovne zone karakteristične za kasni historicizam. Projektirali su ponajprije u neorenesansnom i neobaroknom stilu, da bi se nakon 1900. godine okrenuli i vlastitoj verziji secesije te nešto suzdržanijoj dekoraciji. Jednako su veliku pažnju posvećivali fasadnim rješenjima, kao i opremi unutrašnjosti građevina na kojima su radili.

I u Hrvatskoj Helmeru samom, a potom i atelijeru Fellner & Helmer pružila se prilika sudjelovati u gradnji cijeloga niza kazališnih zgrada, od najranijega kazališta u Varaždinu, preko kazališta u Zagrebu i Rijeci.²⁶ Kao i u ostatku srednje Europe i u

5 Pogled na palaču Pongratz u Visokoj 22 s Tuškanca krajem 1890-ih, prije pregradnji izvedenih prema projektu Fellnera & Helmera; Zbirka razglednica Ivana Bogavčića (www.stareraazglednice.com, www.oldpostcards.eu)

Pongratz Palace in 22 Visoka Street seen from Tuškanac in the late 1890s, before the rebuilding executed according to designs by Fellner & Helmer

6 Pogled na palaču Pongratz u Visokoj 22 s Tuškanca na razglednici poslanoj 1925. od strane Zore Pongratz, Zbirka razglednica Ivana Bogavčića (www.stareraazglednice.com, www.oldpostcards.eu)

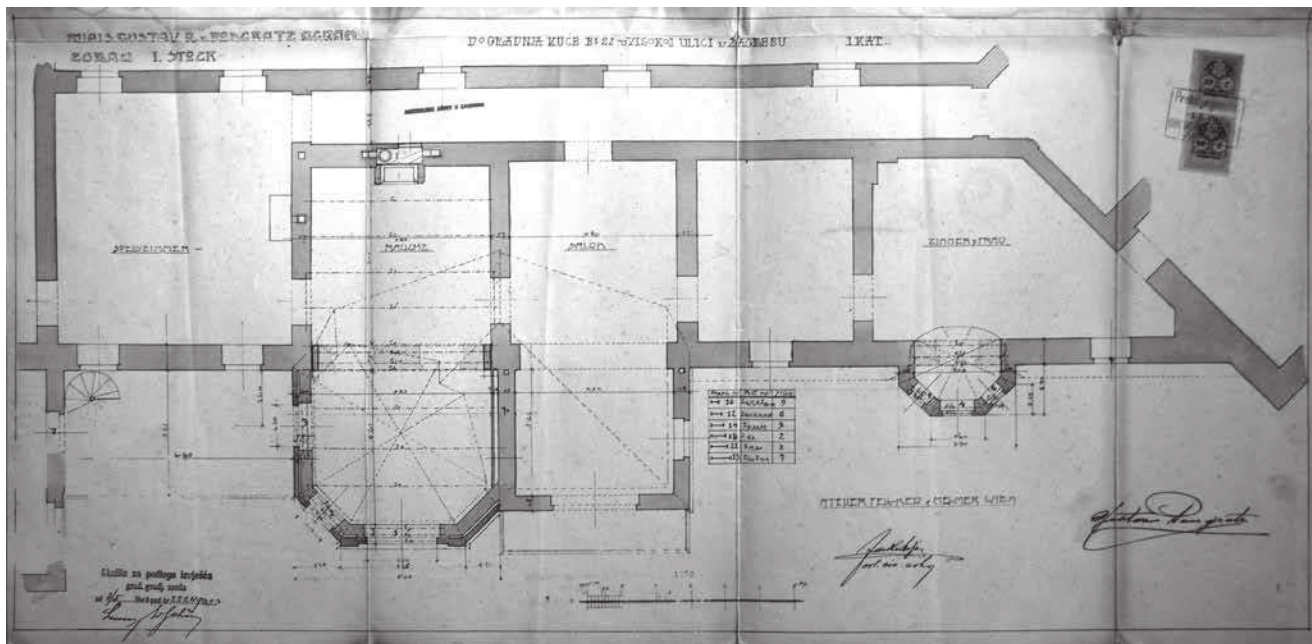
Pongratz Palace in 22 Visoka Street seen from Tuškanac, on a postcard sent by Zora Pongratz in 1925

nas su također projektirali i druge javne i poslovne građevine. Prilagodili su tako nacрте budimpeštanskog arhitektonskog biroa Korb & Giergl pri ponovnoj izgradnji Umjetničkog paviljona u Zagrebu,²⁷ projektirali su uglovnicu Eskomptne banke u Ilici,²⁸ a autori su i preliminarnih projekata za gradnju susjednog kompleksa Prve hrvatske štedionice (*Oktogona*).²⁹ Zanimljivo je da su oba arhitekta bili rodbinski vezani uz Hrvatsku. Jedini unuk Ferdinanda Fellnera, sin njegove kćeri Melanie udane Reiner, iako je živio u Beču, imao je

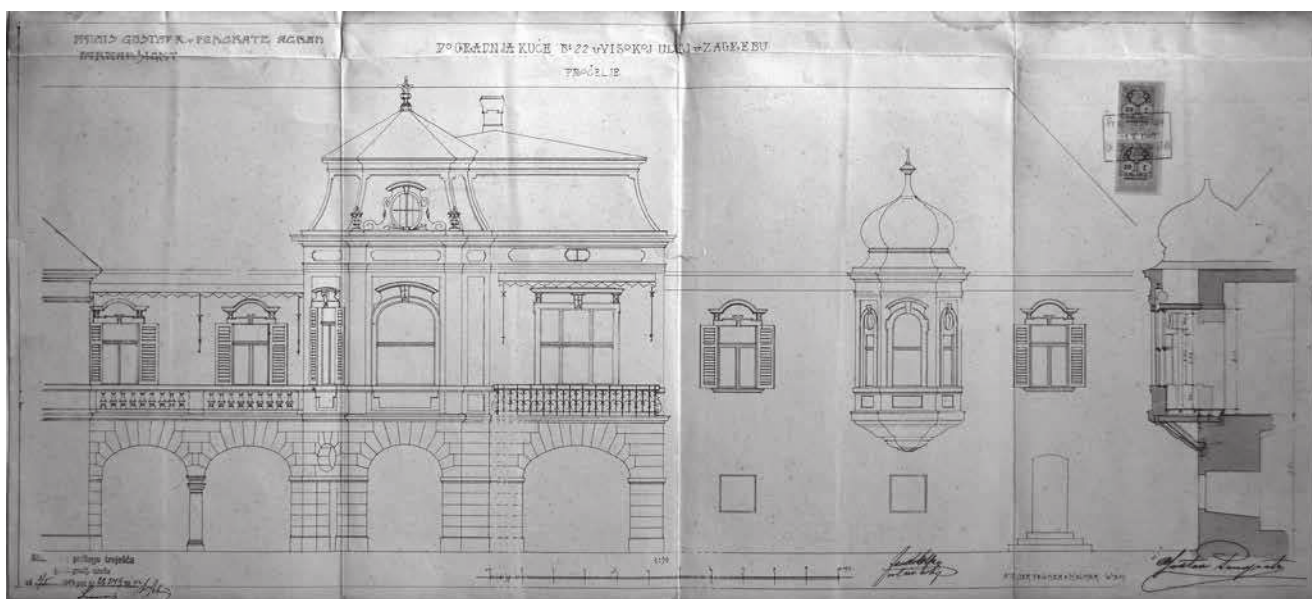
jugoslavensko državljanstvo, dok se Helmer, kako je mnogo poznatije, oženio Varaždinkom Philipinom Levanić.³⁰

Atelijer Fellner & Helmer i adaptacija palače u Visokoj 22

Kada je Gustav Pongratz došao u kontakt s atelijerom Fellner & Helmer, zbog izuzetno slabe sačuvanosti obiteljskog arhiva nije se moglo pouzdano ustanoviti. Sigurno je, međutim,

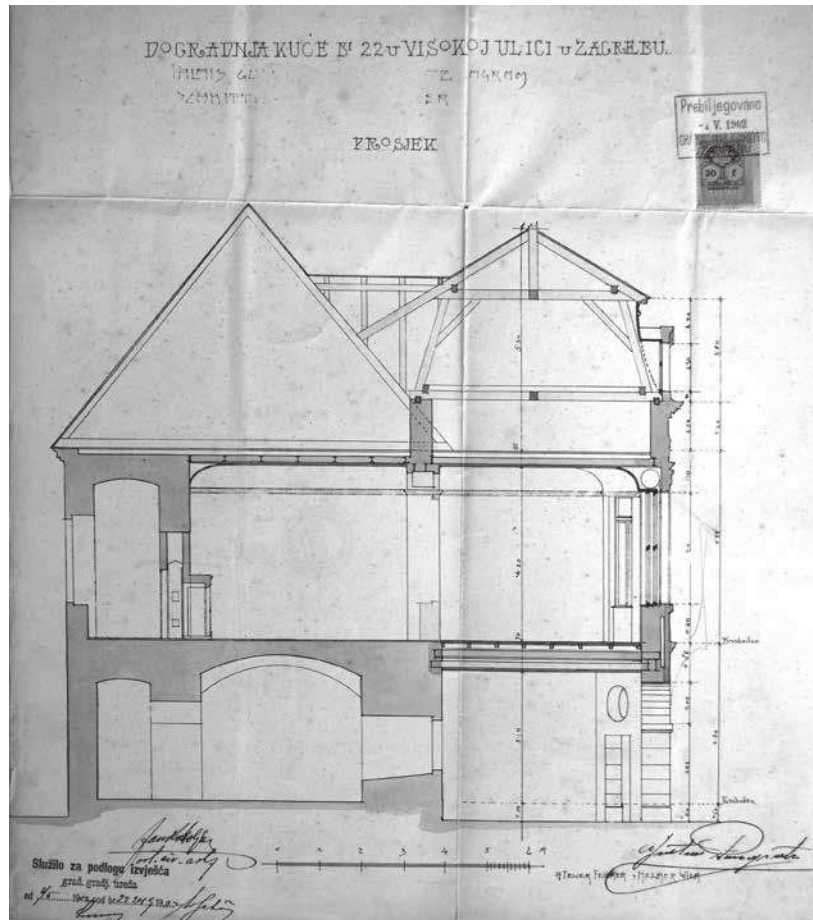
7 Fellner & Helmer, Tlocrt prvoga kata palače u Visokoj 22; Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG), Zbirka građevnih nacrti, Visoka 22
Fellner & Helmer, ground plan of the palace in 22 Visoka Street

8 Fellner & Helmer, Projekt za dogradnju sobe za pušenje i erkera palače u Visokoj 22; DAZG, Zbirka građevnih nacrti, Visoka 22
Fellner & Helmer, design for the rebuilding of the smoking salon and for the oriel window in 22 Visoka Street

kako njihovo poznanstvo datira najkasnije iz vremena Gustavova sudjelovanja u odboru za izgradnju Umjetničkog paviljona koji je, kako je već napomenuto, u Zagrebu izveden prema dijelom modificiranim nacrtima Fellnera & Helmera.³¹ Moguće je kako je uspješan rad na realizaciji ovoga projekta i naveo Pongratza da povjeri istom atelijeru projekt Eskomptne banke.³² Kako se, međutim, središnjica poduzeća Pongratz nalazila u Beču (u samom centru grada,

Bankgasse 1) te kako je obitelj često boravila u tome gradu, u kojemu je živjela grana kojoj je rodonačelnik bio spomenuti Guidov brat Oskar,³³ ne može se isključiti niti mogućnost da je poznanstvo s Fellnerom & Helmerom uspostavljeno u prijestolnici Monarhije. Poslovna suradnja, bar na polju adaptacije obiteljskih nekretnina, trajat će relativno kratko – tijekom 1901. i 1902. godine realizirani su svi radovi ovoga arhitektonskog atelijera za Pongratze.

9 Fellner & Helmer, Presjek nadograđenoga trakta palače u Visokoj 22; DAZG, Zbirka građevnih nacrti, Visoka 22

Fellner & Helmer, cross-section of the new part of the palace in 22 Visoka Street

Najvažniji projekt Fellnera & Helmera za Gustava Pongratza vezan je uz palaču u Visokoj 22. Povijest ove zgrade prilično je dobro poznata, pa će biti tek ukratko razložena na ovome mjestu. Kuća je nastala u osnovi adaptacijama i neprestanim proširivanjem takozvane Stivaličeve kule i susjednih struktura, dijela sklopa bedema koji su opasavali Gradec. Krajem 18. stoljeća u nekoliko je navrata pregrađena, najprije za vlasnika Mihovila Blažekovića (nakon 1775.), a potom između 1793. i 1797. za Mihovila Stivalića po kojemu se kolokvijalno poslije nazivala. Nakon što su palaču 1855. godine kupili Pongratzi, iste su godine pristupili njezinoj adaptaciji. U desetljećima koja su dolazila, u nekoliko će navrata dograđivati kompleks: 1878., 1885. – 1886., 1891. – 1892., 1902. i 1911. – 1912. godine.³⁴

Dogradnja izvedena 1902. prema projektu Fellnera & Helmera ubraja se u veće intervencije. Sačuvana dokumentacija omogućuje prilično detaljnu rekonstrukciju kronologije radova. Gustav Pongratz zatražio je građevnu dozvolu za dogradnje krajem travnja 1902. godine.³⁵ Nakon što je Gradsko poglavarstvo u svibnju dodijelilo građevnu dozvolu,³⁶ odmah se pristupilo radovima koji su okončani do kraja godine, tako da je već 30. prosinca iste godine izdana stambena dozvola.³⁷

Radove je nadzirao arhitekt Janko Holjac. Izbor izvođača vjerojatno nije bio slučajan jer je riječ o arhitektu upućenom u neobarokni stil (kako pokazuje nova isusovačka crkva u Zagrebu, zgrada suda u Osijeku i brojni drugi njegovi projekti), u kojemu je pregradnja izvedena.

Izvori ne preciziraju koliko je novca potrošeno na dogradnju, samo se ističe kako je dozidan *Rauchsalon* te erker na spavaćoj sobi za damu,³⁸ što potvrđuju i sačuvani projekti koji pokazuju da se veći dio radova odnosio na prostore prvog kata kuće na strani okrenutoj Tuškancu.³⁹

Glavna prigradnja koju Fellner & Helmer dodaju kompleksu u Visokoj, namijenjena je ponajprije samome Gustavu Pongratzu, odnosno *gospodaru* kuće i njegovim gostima. Takozvani *Rauchzimmer* ili *Rauchsalon*, soba za pušenje, prostor je rezerviran gotovo isključivo za boravak muškaraca jer su žene u to vrijeme još uvijek rijetko pušile.⁴⁰ Jedan je od novih prostora koji se pojavio u arhitekturi 19. stoljeća s razvijanjem novih oblika građanskog života i novih navika odnosno ovisnosti.⁴¹ Nije riječ ipak o prostoru namijenjenome isključivo hedonističkom uživanju gospodara jer ni građanski dom 19. stoljeća više nije prostor isključivo namijenjen obiteljskoj intimi.⁴² Javlja se potreba za djelomičnom javnošću kuće,

pa se ovaj tip sobe učestalo koristio za sastanke, primanje poslovnih partnera,⁴³ koji su zasigurno, s obzirom na broj poduzeća koja je naslijedio ili utemeljio, predstavljali važan dio radnog dana Gustava Pongratza. Zasigurno je, dakle, zbog reprezentacijskih razloga – pokazivanja društvenoga položaja i financijske moći – Gustav Pongratz i odlučio adaptirati upravo prostor namijenjen sklapanju poslova u svojoj palači po projektu prestižnoga bečkog atelijera.

Da bi se postigla stilska ujednačenost cijeloga prostora sobe za pušenje, osim dogradnji novoga dijela istodobno se pristupilo, kako pokazuje presjek palače, preuređenju stare sobe kojoj je izveden novi strop, a nesumnjivo i kompletan unutrašnji namještaj. Jesu li i namještaj projektirali Fellner & Helmer izvori ne preciziraju.

I dograđeni erker na *boudoiru*, sobi za damu, *gospodaricu* kuće Zoru Pongratz rođ. Živković također je standardni dio repertoara građanskog doma 19. stoljeća. Erker je mjesto osame, kontemplacije,⁴⁴ no i učinkovito arhitektonsko rješenje osiguranja veće količine svjetlosti u unutrašnjosti sobe koju proširuje.

Kuća se, dakle, dogradnjama iz 1902. prilagođavala idealtipskom modelu prostornog ustrojstva rezidencijalne građevine visokoga građanstva. Reprezentiranju moći obitelji zasigurno je služila i nova dekoracija pročelja koja je znatno promijenila zatečenu baroknu raščlambu. Je li i ona izvedena iste godine prema projektima Fellnera & Helmera nije se moglo ustanoviti. Iako se pri dogradnji sobe za pušenje i erkera zasigurno bar djelomično interveniralo i na starim dijelovima pročelja, sačuvani projekti ne dokazuju da je palača tom prilikom dobila današnju raskošnu neobaroknu dekoraciju. Kako projekt Ignjata Fischera iz 1911. za daljnju dogradnju palače i dalje prikazuje *kulu* sa starom dekoracijom, moguće je da su nove štukodekoracije oko prozora i novi pilastri izvedeni pri kasnijim intervencijama.

Sa zapadne, parkovne strane dograđeni aneks sa sobom za pušenje na prvome katu izgleda poput golemoga dvokatnog erkera, u prizemlju rastvorenog velikim lukom, a na katu na tri strane širokim prozorima bogato raščlanjenih neobaroknih okvira. U korpusu kuće dograđeni dijelovi naglašeni su postavljanjem visokoga mansardnog krova na salonu za pušenje (*Rauchsalon*), odnosno neobarokne kupole na erker. Budući da je na mansardu postavljen veliki ovalni neobarokni prozor, za pretpostaviti je da je i taj prostor bio iskorišten, vjerojatno kao neka vrsta skladišta.

10 Vila Zora na Bledu s tornjem dograđenim 1901. prema projektu Fellnera i Helmera, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 24. 10. 2011.)

Villa Zora in Bled with the tower built in 1901 according to designs by Fellner & Helmer

Pet godina nakon Fellnera & Helmera Gustav Pongratz opet će se okrenuti jednom bečkom arhitektu pri uređenju vrta i terase prema Tuškancu dvora u Visokoj 22 Gustavu Swenssonu (Jönköping, 1861. – Beč, 1910.), bečkom arhitektu švedskog podrijetla, koji će za iznos od znatnih 32 000 kruna izvesti reprezentativno stubište s nizom ograda.⁴⁵ Palača u Visokoj 22 smještena na jednome od najviših obronaka u središtu grada koja i danas, usprkos nabujaljoj vegetaciji i kasnijim visokim građevinama, dominira prostorom zapadno od Gornjega grada, isticala se ne samo po svojoj novoj arhitektonskoj dekoraciji i raskošnoj opremi, nego i po najvećemu, a vjerojatno i najreprezentativnijem privatnom vrtu središta grada.⁴⁶

Izgradnja tornja vile Zora u Bledu

Preostale dvije građevine na kojima je arhitektonski atelijer Fellner & Helmer radio za obitelj Pongratz, nalaze se u Sloveniji. Nakon preseljenja u Zagreb Guido Pongratz zadržao je, naime, bliske veze s ostatkom obitelji koji je ostao živjeti u Štajerskoj i Kranjskoj: Ljubljani, Celju, Slovenskoj Bistrici i drugim mjestima. Nesumnjivo je zbog obiteljskih razloga, a moguće i poslovnih veza sa slovenskim područjem i odlučio odabrati upravo Bled, jedno od glavnih središta lječilišnog turizma Austro-Ugarske Monarhije, kao mjesto svojih ladanjskih rezidencija.

Za svako od svoje troje djece kupio je, odnosno izgradio po jednu vilu – za sinove Maxa i Gustava te kćer Matildu, udanu Georgijević de Apadia.⁴⁷ Sva tri su zdanja kvalitetni primjeri historicističke arhitekture.⁴⁸

Vilu koju će nadograditi atelijer Fellner & Helmer Guido je kupio Gustavu Pongratzu. Nazvana je *Zora* prema njegovoj supruzi. Riječ je o najstarijoj vili na Bledu uopće, koju je 1853. sagradio trgovac Karl Rittmayer iz Trsta. Jednokatni roman-

11 Dvorac Šenek u Polzeli, staro (desno) i novo (lijevo) krilo, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 24. 10. 2011.)

Šenek castle in Polzela, the old wing (on the right side) and the new wing (on the left side)

tičarski objekt istaknute strehe obitelj Pongratz nadogradila je, čini se, najmanje dva puta. Prvi put odmah nakon kupnje 1888. godine prema projektu Kune Waidmanna, a potom ponovno 1901. kada su radovi povjereni Fellneru i Helmeru.⁴⁹

Fellner i Helmer nadograđuju toranj, uobičajeni element arhitekture ladanjskih građevina toga vremena. Je li dograđen zbog potrebe proširivanja prostora vile ili iz pukih reprezentativnih razloga dostupni izvori ne otkrivaju, no izbor arhitekta, kao i u slučaju dogradnje zagrebačke palače, zasigurno govori da je riječ o manifestaciji financijske moći, pa i položaja obitelji koja je i u Bledu bila veoma utjecajna zbog okupljanja poduzetničke elite koja je ljetne mjesece provodila na takvim mjestima.

Vila i toranj ostali su sačuvani do danas, no dogradnjom drugog kata i pregradnjom pročelja i unutrašnjosti građevine nakon Drugoga svjetskog rata izgubili su veći dio izvorne arhitektonske dekoracije koja je ustupila mjesto novoj, uvjetno govoreći sorealističkoj. Obitelj je 1938. vilu prodala bledskoj općini pa ona danas služi kao sjedište gradonačelnika toga mjesta.⁵⁰

Na uređenju vrta vile 1906. – 1907. godine ponovno je angažiran arhitekt Swensson kojemu će obitelj Pongratz povjeriti i oblikovanje vrtova dvorca u Šeneku i Maruševcu.⁵¹

Dogradnja dvorca Šenek u Polzeli

Smješten u Donjoj Štajerskoj, nedaleko mjesta Polzele (njem. Heilenstein) dvorac Šenek (njem. Schöneegg) sagrađen sredinom 18. stoljeća,⁵² pripao je obitelji Pongratz još 1869.

godine.⁵³ Za razliku od do sada spomenutih zagrebačkih i bledskih građevina bio je u vlasništvu druge obiteljske linije kojoj je rodonačelnik bio Guidov brat Oskar (Slovenska Bistrica, 25. 12. 1826. – Beč, 29. 4. 1892.). Nakon Oskarove smrti dvorac je naslijedila njegova kći Franziska/Fanny dok je suvlasnik bio njezin bratić i istovremeno suprug, sin Guida i brat Gustava Pongratza Max,⁵⁴ pa je tako i ova građevina djelomično došla u vlasništvo zagrebačke loze.

Izvori direktno potvrđuju rad Fellnera & Helmera na pregradnji i dogradnji dvorca u Polzeli. Radove je tijekom 1902. godine izvelo celjsko građevinsko poduzetništvo Lad. J. Roth.⁵⁵

Staroj dvokatnoj jednokrilnoj baroknoj građevini natkrivenoj visokom mansardom Pongratzi su dozidali prostrano dvorišno neobarokno krilo ispred kojeg su uredili vrt.⁵⁶ Na spoju dvaju krila postavljen je slikoviti ugaoni toranj. U rješenjima raščlambe pročelja prvoga kata Fellner & Helmer donekle su se nadovezali na oblikovno rješenje pročelja staroga krila – ponovili su oblik i veličinu prozora između kojih su postavili jednostavnu gotovo *Plattenstil* dekoraciju. Pročelja prizemlja i s dvorišne i sa začeljne strane odstupaju, međutim, značajno u odnosu na stariju zgradu. Prema vrtu prizemlje je tako raščlanjeno nekom vrstom pilastara s fugama, dok su prozorski otvori i vrata naglašeni istaknutim okvirima. Prema dvorištu prizemlje novog dvorca otvara se pak velikim lukovima. Otvori su okruženi imitacijom rustike, dubokim fugama. To rješenje, kao i postavljanje specifičnih krovnih prozora, podsjeća na dvorišna pročelja palače u Visokoj 22.

12 Krilo dvorca Šenek u Polzeli nadograđeno 1902. prema projektu Fellnera & Helmera (foto: D. Damjanović, 24. 10. 2011.)

Wing of the Šenek Castle in Polzela, built in 1902 according to designs by Fellner & Helmer

13 Štukature salona dvorca Šenek u Polzeli u krilu nadograđenom 1902. prema projektu Fellnera & Helmera (foto: D. Damjanović, 24. 10. 2011.)

Stucco of the salon in the Šenek Castle in Polzela, in the wing built in 1902 according to designs by Fellner & Helmer

Arhitektonska raščlamba prilično je suzdržana u odnosu na ranija ostvarenja atelijera, no u skladu je s tendencijama u arhitekturi oko 1900. godine, kada razigrani neobarok kasnog historicizma u opusu Fellnera & Helmera zamjenjuje

svojevrсна stilska kombinacija suzdržanijega neobaroka i secesije. Djelomično sačuvane prostorije u unutrašnjosti novoga krila dvorca oblikovane su još uvijek u potpunosti u historicističkom duhu. Osobito je reprezentativan salon, sa

stropom ukrašenim neobaroknim štukaturama i kartušama s inicijalima članova obitelji, raskošnim kaminom i ogledalom, te drveno stubište. Nakon Drugoga svjetskog rata dvorac je pretvoren u dom umirovljenika, no dobro je održavan i danas se, kao i vrt, nalazi u izvrsnom stanju.⁵⁷

Zanimljivo je napomenuti da, kao što je hrvatska linija obitelji kupovala nekretnine po Sloveniji, tako je i slovenska kupila niz nekretnina u Hrvatskoj. Oskar Pongratz stariji kupio je tako 1883. neoromanički dvorac Maruševac u Prigorju te omanju kuriju u Čalincu. Dvorac s reprezentativnim neorenesansnim stubištem pregrađen je 1901. godine, dakle u isto vrijeme kada i ostale obiteljske građevine koje se spominju u ovome tekstu, tako da za sada nepoznatog arhitekta te pregradnje zasigurno ponovno valja tražiti među graditeljima koje je obitelj inače angažirala.⁵⁸

Bilješke

*

Istraživanja za rad financirana su dijelom sredstvima projekta: *Hrvatsko-slovenske veze u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Primjer obitelji Pongratz*. Ovaj rad je nadalje sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom br. 4153, *Croatia and Central Europe: Art and Politics in the Late Modern Period (1780-1945)*.

1

Koliko se za sada moglo ustanoviti, udio arhitektonskog biroa Fellner & Helmer na pregradnji palače u Visokoj 22 prve su uočile i objavile Đ. Cvitanović i L. Dobronić: ĐURDICA CVITANOVIĆ, *Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba*, u: *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 143–144; LELJA DOBRONIĆ, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb, 1988., 357. Dogradnja je šire obrađena u: MARINA BAGARIĆ, *Arhitekt Ignjat Fischer i njegov atelier*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010., 164–170, 410; ISTA, *Arhitekt Ignjat Fischer*, Meandarmedia, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2011., 167–171.

2

TATJANA BADOVINAC, *Portreti treh generacij družine Pongratz*, u: *Argo. Časopis slovenskih muzejev*, 46/2 (2003.), 30.

3

Oskar je doktorirao pravo u Grazu, a oženio se “dobrom partijom” Marijom Maurer, jedinicom celjskog poduzetnika Franca, vlasnika rudnika ugljena u Trbovlju. Oskar je kupio komendu i dvorac Šenek, posjede u okolici Ormoža, dvorac Dornavu kod Ptuja, dvorac Maruševac i kuriju Čalinec. Njegov sin Oskar, mlađi, je početkom 20. stoljeća kupio ptujski Mali Grad te grad Ormož. Ženidbom s bogatom Florom Lippitt Oskar je došao u vlasništvo Pernegga u austrijskoj Štajerskoj, u kojem je danas sjedište obitelji. Kupovina nekretnina u Ptuj u zasigurno je povezana s počecima povijesti obitelji jer je Guido stariji rođen u nedalekom Zbelovu, a u Slovenskoj Bistrici se i danas nalazi monumentalna obiteljska grobnica. – RUDOLF ANDREJKA, *Pongratz, Oskar*, u: *Slovenski biografski leksikon*, druga knjiga, Ljubljana, 1933.–1952., 442; ISKRA IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007., 268–270; HANS PIRCHEGGER, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte*, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, sv. 10,

Zaključne riječi

Intervencije na trima građevinama obitelji Pongratz, palači u Visokoj 22, vili Zora na Bledu te dvorcu Šenek u Polzeli izvedene 1901. – 1902. godine, predstavljaju zanimljivu epizodu i hrvatske i slovenske kulturne povijesti. Provedene su iz težnje za osiguranjem veće reprezentativnosti rezidencijalnih građevina i njihova prilagođavanja suvremenim potrebama. Povjeravanje projekata dogradnje Fellneru & Helmeru, jednom od najvažnijih bečkih arhitektonskih atelijera koji je paralelno radio za Lanckoronske, Rotschilde ili Károlye, predstavljao je svojevrsni manifest o financijskoj moći i položaju ove veletrgovačke i veleindustrijske obitelji, a radi jasnog učvršćivanja položaja u društvu, karakterističnoga za tu generaciju privredne elite Zagreba i drugih srednjoeuropskih prostora.⁵⁹

Verlag R. Oldenbourg, München, 1962., 67, 74. Portrete Oskara i Marije te dviju kćeri (vjerojatno blizanki Marije i Flore) naslikao je Ernst Lafite 1881. godine i nalaze se u Pokrajinskom muzeju u Celju. TATJANA BADOVINAC (bilj. 2), 31–32.

4

Zatraživši 1857. dopuštenje da se u Zagrebu bavi veletrgovinom, naveo je da je izobrazbu prošao kod veletrgovca Rochela u Grazu, potom bio računovođa u otpremničkoj tvrtki Friedrich&Comp. u Ljubljani da bi od 1844. samostalno obavljao veće poslove osobito kod gradnje pruge Južne željeznice i 1852. regulacije Save. ISKRA IVELJIĆ (bilj. 3), 268.

5

Friedrich, pravnik po struci, 1861. se povukao iz zajedničke tvrtke. Oskar se 1869. preselio u Beč, a u njegovoj je palači u Bankgasse 1 bila i središnja kancelarija Pongratza. RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 442.

6

RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 441–442; MIROSLAVA DESPOT, *Industrija građanske Hrvatske 1860.–1973.*, Zagreb, 1970., 35–36, 69, 144, 147, 156, 184–186; MIROSLAVA DESPOT, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.–1880.*, u: *Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, 18 (1979.), 223, 227; IGOR KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.–1941.)*, Zagreb, 1991., 96, 118, 142–143.

7

Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), fond br. 610, G. Pongratz Zagreb, kut. br. 1, dokument naslovljen »Guido Ritter von Pongratz«; RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 441–442.

8

HDA, kut. br 1, dokument naslovljen »Guido Ritter von Pongratz. Anhang an seinen Leistungen und seinem Schaffen«, 1. Vjerojatno je zabunom navedeno Bildgasse, a treba stajati Bildplatz, današnji Ilirski trg gdje su na današnjem broju 9 posjedovali kuću. – LELJA DOBRONIĆ, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Izdanja Muzeja grada Zagreba, 2, Zagreb, 1959., 68. Moguće je, međutim, da je u to vrijeme kuća bila zavedena u Bildgasse, kako se nazivao gornji dio Duge/Radićeve, od Kamenitih vrata do Kipnog/Ilirskog trga. DRAGUTIN HIRC, *Stari Zagreb, I. Gradec i Grič*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., 383.

- 9
U tu je godinu datiran njegov dopis Građevnom povjerenstvu (*Bau-Commission*), Državni arhiv u Zagrebu (dalje DAZG), Zbirka građevnih nacрта, Visoka 22, Guido Pongratz Građevnom povjerenstvu, Zagreb, 16. 8. 1855.
- 10
OLGA MARUŠEVSKI, Kuća boga Dioniza u Mikulićima, u: *Život umjetnosti*, 52/53 (1992.–1993.), 4–9; ISTA, Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17/2 (1993.), 114–116.
- 11
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2013., 84, 88.
- 12
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Arhitekt Herman Bollé, Muzej za umjetnost i obrt, Leykam international, Zagreb, 2013., 546, 577–581.
- 13
HDA, kut. br. 4.
- 14
ISKRA IVELJIĆ (bilj. 3), 268–269.
- 15
NN, Vienčanje, u: *Narodne novine*, 111, 16. 5. 1885., 5; NN, Iz svatova, u: *Srbobran*, 49, 25. 4. (7. 5.) 1885., 3; ISKRA IVELJIĆ (bilj. 3), 269. Zora i Gustav vjenčali su se u kapeli nadbiskupskog dvora. Živkovići su živjeli na velikoj nozi, barun Jovan priređivao je sjajne balove u svojoj palači na Kapucinskom trgu 3, nastojeći potvrditi svoju pripadnost "prvom društvu", tj. plemićkoj eliti. NIVES RUMENJAK, Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 85.
- 16
HDA, kut. br. 2, »Übersicht der Jahres-Bilanzen unter Gustav Ritter von Pongratz von 1890 bis 6/19 1925«; Gustav je poslovnu karijeru počeo 1877., u dobi od 26 godina, kada mu je otac darovao paromlin i kožaru. Gustav je 1890., u godini nakon očeve smrti, imao imetak od oko 1,1 milijuna forinta, da bi 1923. njegova imovina bila procijenjena na više od 16 milijuna dinara.
- 17
Primjerice, i u 20. stoljeću obitelj živi na visokoj nozi, pa se vode posebni računi za pojedine njene članove, npr. za vilu Zora na Bledu, »Garten-Erhaltungskonto« za vrt u Bledu, posebni za zagrebački vrt, konto za kućanstvo, konto za auto, posebni račun za svaku zagrebačku kuću (Visoka, Pivarska i Mesnička). Tako su u 1911. zabilježeni sljedeći izdaci: Gustav na svom privatnom računu (*conto mio*) oko 38 500 kruna, za kućanstvo 34 000, Zora 6 630, kći Vera 10 333, sin Guido 3 600, vila Zora 4 760 i 9 000 pogon i vrt, dok je automobilski trošak iznosio 11 541 kruna. – HDA, kut. br. 2, »Übersicht der Jahres-Bilanzen vom Privatkonto Gustav Ritter von Pongratz«.
- 18
Fotografija biblioteke prije prodaje palače u: Muzej grada Zagreba (dalje MGZ), Fototeka 19 866, snimka foto Firšt.
- 19
NN, Izložba Bukovčevih portretah, u: *Narodne novine*, 266, 20. 11. 1893., 4; VERA KRUŽIĆ UCHYTIL, Vlaho Bukovac. Život i djelo 1855. – 1922., Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2005., 82, 226–227, 362–363, 371. Bukovac je portretirao i Oskara mladeg (Pokrajinski muzej u Celju S/146) te dvaput Fanny Pongratz (Narodna galerija u Ljubljani S1147; Dom upokojencev Šenek). Portret Fanny iz Ljubljane krivo je na zagrebačkoj izložbi označen kao Portret žene u bijelom (Ivka Vranjican). TATJANA BADOVINAC (bilj. 2), 34–35.
- 20
HDA, kut. br. 1, dokument naslovljen »Guido Ritter von Pongratz. Anhang an seinen Leistungen und seinem Schaffen«, 5; MARINA BAGARIĆ (bilj. 1), 170.
- 21
Podatak o smrti preuzet s nadgrobnog spomenika obitelji u arkadama na Mirogoju.
- 22
ALOIS VON WURM-ARNKREUZ, Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau, Verlag für Technik und Industrie, Wien–Leipzig, 1919., 9–15; HANS-CHRISTOPH HOFFMANN, Die Theaterbauten von Fellner und Helmer, Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhundert, sv. II, Prestel-Verlag, München, 1966., 12–15.
- 23
FELLNER & HELMER, Sammelwerk der ausgeführten Bauten und Projekte in den Jahren 1870 / 1914, Fellner & Helmer, K.K. Oberbauräte, Wien, 1915., 4.
- 24
Ibidem, 5.
- 25
HANS-CHRISTOPH HOFFMANN (bilj. 22), 20.
- 26
JASNA GALJER, Arhitektura kazališta u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća, u: *Historicism u Hrvatskoj*, knjiga I., Zagreb, 2000., 127–137.
- 27
JOSIP CHVÁLA, Umjetnički paviljon u Zagrebu, u: *Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, 5, 15. 7. 1900., 49–50; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebačka zelena potkova, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 152–159; OLGA MARUŠEVSKI, Okrunjeni trg. Skica za povijest gradnje Umjetničkog paviljona (1896.–1898.), u: *Hrvatski salon. Zagreb, 1898. 100 godina Umjetničkog paviljona*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1999., 255–271; LEA UKRAINČIK, Umjetnički paviljon 1898. – 1998., u: *Umjetnički paviljon*, Zagreb, 2000., 9–13; OLGA MARUŠEVSKI, Društvo umjetnosti 1868. – 1879. – 1941. Iz zapisaka Hrvatskog društva likovnih umjetnika, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga 59, Zagreb, 2004., 145–147, 164–167; MLADEN PERUŠIĆ, Obnova Umjetničkog paviljona 2006. – 2013., u: *Umjetnički paviljon – europska poveznica od tradicije do suvremenosti*, Zagreb, 2013., 33–39.
- 28
ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 1), 144–145.
- 29
JOSIP PL. VANCAŠ, Palača Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, II., u: *Viesti Društva inženjera i arhitekata*, 7, 1. 11. 1900., 76–79; OLGA MARUŠEVSKI, Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća, u: *Fin de Siècle Zagreb-Beč*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 225.
- 30
HANS-CHRISTOPH HOFFMANN (bilj. 22), 13–14.
- 31
NN, Vom Kunstpavillon, u: *Agramer Zeitung*, 138, 19. 6. 1897., 3.

- 32
MARINA BAGARIĆ (bilj. 1), 167.
- 33
RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 442.
- 34
LELJA DOBRONIĆ (bilj. 1), 355–357; ISTA, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 150; MARINA BAGARIĆ (bilj. 1), 166–171.
- 35
DAZG, Zbirka građevnih nacrti, Visoka 22, Gustav Pongratz Gradskom poglavarstvu u Zagrebu, 30. 4. 1902.
- 36
Ibidem; Građevna dozvola GPZ br. 22249, 10. 5. 1902.
- 37
Ibidem; Stambena dozvola GPZ br. 62511, 30. 12. 1902.
- 38
HDA, kut. br. 1, dokument naslovljen »Bericht«.
- 39
Projekti za pregradnju iz 1901. – 1902. kuće u Visokoj 22 sačuvani su u: Državnom arhivu u Zagrebu (DAZG, Zbirka građevnih nacrti, Visoka 22), Muzeju grada Zagreba (Zbirka projekata) i Hrvatskom državnom arhivu (HDA, kut. br. 4).
- 40
O ulozi ovoga prostora u građanskom domu više u: EUGEN WEBER, *France Fin de Siècle, The Belknap of Harvard University Press, Cambridge, London, 1986.*, 29.
- 41
MAX HITTENKOFFER, *Die Deutsche Villa in Bezug auf die Bestimmung, Lage, Verbindung, Grösse, Möblirung etc. Aller jener Räume welche als Bestandtheile des freistehenden Familienhauses aufgefasst werden können, Leipzig, 1875.*, 16.
- 42
WOLFGANG BRÖNNER, *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830–1900, Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms, 2009.*, 44.
- 43
WOLFGANG BRÖNNER (bilj. 42), 47.
- 44
WOLFGANG BRÖNNER (bilj. 42), 27.
- 45
O cijeni zahvata u: HDA, kut. br. 1, dokument naslovljen »Bericht«. Nacrt se čuva u Zbirci projekata Muzeja grada Zagreba.
- 46
U glavnom vodiču za Zagreb u 19. stoljeću isticao se upravo položaj i ljepota vrta: »Rechts und links haben wir steile Bergabhänge vor uns, die in gefällige Gartenanlagen verwandelt sind. Besonders schön ist der mit Nadelholz bepflanzte durch zahlreiche edle Gewächse und Blumenbeete gezielte Garten der Familie Pongratz. Dieser nimmt einen vom Wohnhause gekrönten Bergkegel ein, und bildet einen Glanzpunkt der Stadt.« – ADOLF HUDOVSKI, *Agram und Umgebung. Monografie mit Fremdenführer, Agram, 1892.*, 39.
- 47
RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 442.
- 48
Prva vila, raskošna neorenesansa visokohistoricistička građevina sagrađena je 1871. – 1873. prema projektu bečkog arhitekta Wilhelma Bäumera. – WILHELM BÄUMER, *Villa Pongratz in Veldes*, u: *Allgemeine Bauzeitung*, 39 (1874.), 32, Pl. 32–35.
- 49
O kupnji vile u: HDA, kut. br. 1, dokument naslovljen »Guido Ritter von Pongratz. Anhang an seinen Leistungen und seinem Schaffen«, 4.
- 50
NIKA LEBEN, *Blejske in bohinjske vile v stilni govoricu historizma in secesije*, u: *Bled 1000 let, Blejski zbornik 2004*, Bled, 2004., 350–351.
- 51
HDA, kut. br. 1, dokument naslovljen »Bericht«, 196–197; ALENKA KOLŠEK, *Prenova parkovnega kompleksa ob dvorcu Šenek na Polzeli*, u: *Varstvo spomenikov*, 39 (2001.), 173–196; MICHAEL SCHWAIN, *Der Wintergarten im Schloss Okocim bei Brzesko, u: Modus. Prace z historii sztuki, VII–IX (2009.)*, 196–197.
- 52
NACE ŠUMI – ASJA KREČIČ – IGOR SAPAČ – MIRAN KAMBIČ, *Arhitektura 18. stoletja na slovenskem. Odobje zrelega baroka, Arhitekturni muzej Ljubljana, Ljubljana, 2007.*, 186.
- 53
JANKO OROŽEN, *Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni*, u: *Savinjski zbornik*, Celje, 1965., 348; HANS PIRCHEGGER, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10, Verlag R. Oldenbourg, München, 1962.*
- 54
Max je rođen u Zagrebu 1857. godine, ali je živio u Austriji te je umro u koruškom Pörschachu. MARIANO RUGÁLE – MIHA PREINFALK, *Blagoslovljeni in prekleti, sv. 2: po sledih mlajših plemiških rodbin na Slovenskem, Viharnik, Ljubljana, 2012.*, 173; RUDOLF ANDREJKA (bilj. 3), 442.
- 55
»Den Zubau und die große Adaptierung des Schlosses in Heilenstein hat die Cillier Bauunternehmung Lad. J. Roth übernommen und wird diese Arbeit nach den Plänen der Wiener Architekten Fellner & Helmer ausgeführt« – NN, *Bauliches von Schloß Heilenstein*, u: *Deutsche Wacht*, 49, 19. 6. 1902., 5. Fellner i Helmer kao autor spominju se i u: FELLNER & HELMER (bilj. 23), 5, te u prije nekoliko mjeseci objavljenoj knjizi: IGOR SAPAČ, *Katalog, u: Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana, 2015.*, 569.
- 56
JOŽE CURK, *Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini*, u: *Savinjski zbornik*, Celje, 1959., 150; NACE ŠUMI – ASJA KREČIČ – IGOR SAPAČ – MIRAN KAMBIČ (bilj. 52), 186.
- 57
MILAN NATEK, *Nekatere spremembe prebivalstva na področju žalske občine v desetletju od 1961. do 1971.*, u: *Savinjski zbornik III, Žalec, 1974.*, 14.
- 58
MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja, Školska knjiga, Zagreb, 1991.*, 171.
- 59
ISKRA IVELJIĆ (bilj. 3), 276–277.

Summary

Dragan Damjanović – Iskra Iveljić

Architecture Studio Fellner & Helmer and the Pongratz Family

The Pongratz family were among the most important entrepreneur families of Croatia and Slovenia in the second half of the 19th and the first quarter of the 20th century. Despite their extreme significance for both the economic and cultural history of this area, there has been very little research related to their patronage. One of the numerous and virtually unknown cases is the commission of three designs for the family's residential structures from one of the most famous architecture studios of the late 19th and early 20th centuries in the Austro-Hungarian Monarchy, atelier Fellner & Helmer, which designed numerous theatre buildings as well as department stores, bank buildings, family mausoleums, manors, urban palaces, and hotels across Central Europe and beyond. The Pongratz family started playing a key role in the history of material culture in Zagreb, north-western Croatia, and Slovenia primarily due to the initial entrepreneurial efforts of Guido Pongratz (Zbelovo, January 4, 1822 – Zagreb, December 31, 1889). By virtue of his incredible business skills and incessant energy, in more than four decades of his career he started a series of highly successful companies engaged in different types of activities (building industry, banking, coal mining, industry, trade). Two out of three interventions on the properties of the Pongratz family designed by the Fellner & Helmer studio can be connected to Gustav Pongratz (June 24, 1851 – Zagreb, October 6, 1925), Guido's eldest son and the main heir to the family's fortune and business. His father's entrepreneurial spirit, as well as his marriage with Zora (Zorka) Živković, daughter of Jovan Živković, a long-standing vice-ban of Croatia and one of the authors of the Croatian-Hungarian Settlement, were all favourable to the family's political ties and enabled Gustav to continue managing the companies and to further

expand the family's business and real-estate portfolio. In 1902, Gustav Pongratz commissioned the Fellner & Helmer studio to redesign the main palace owned by the family in 22 Visoka Street in Zagreb. The project included the construction of a smoking salon for the *master* of the palace, as well as an oriel window projecting from the room of Gustav's wife Zora, both aimed at accommodating the building to the ideal typological model of spatial organization in the residential architecture of high-class bourgeoisie. In 1901, Gustav Pongratz employed the same studio to enlarge the tower of a family villa in Bled (where the family owned three monumental residential structures), while in 1902, Gustav's brother Max and his wife Fanny entrusted the Fellner & Helmer studio with an extensive reconstruction – addition of a new wing and a tower – of the Šenek (Schöneegg) castle in Polzela near Celje in Slovenia. All three reconstructions were characterized by neo-Baroque features and motivated by the desire to ensure greater visibility to the residential buildings owned by the family, as well as to adapt them to the contemporary needs. The choice of Fellner & Helmer, one of the most prominent architecture studios in Vienna, which at the same time provided designs for some of the wealthiest aristocratic and bourgeois families in the Austro-Hungarian Monarchy (such as the Lanckorońskis, the Rotschilds, or the Károlyis), can be interpreted as a manifesto of the financial power and status of the Pongratz family, aimed at their firmer positioning within the society, a desire typical of this generation of economic elite in Zagreb and other Central European communities.

Keywords: Pongratz family, Fellner & Helmer, historicism, neo-Baroque, Zagreb, Bled, Šenek